

מדינת ישראל
משרד החינוך
מינהל חברה ונוער
אגף של"ח וידיעת הארץ

לחשוב מחוץ לחומה – ישראל דב פרומקין
ראשית העיתונות העברית בארץ ישראל

כפר התימנים בכפר השילוח, הכותל, "חצר החבצלת" ברחוב החבצלת,
בית אליעזר ביהודה, בית ישראל דב פרומקין בזיכרון משה.

"ידענו כי נפש הקורא היקר תכסוף לדעת משלום ירושלים בכלל תשתוקק לשמוע מעמד
העם היושב בתוכה ואם יש דורש לציון? על זאת נשיב אמרינו כי גם נפשנו נכספה וגם
כלתה להשמיעכם כזאת... ונבטח כי דברינו ימצאו חן ושכל טוב בעיני השומעים"

(ישראל דב פרומקין לרגל הוצאתו המחודשת של עיתון "החבצלת" ב-16.9.1870, עמ' 2)

עיתון החבצלת, מתוך ויקיפדיה

"חצר החבצלת" ברובע המוסלמי, בתוך: ויקיפדיה

מאת: עמיחי שוורץ
עיבוד ועריכה: רונית בין
עריכה לשונית: אפרת חבה

תשע"ז, 2017

רחוב הנביאים 30, בניין ארלדן ירושלים, 91911, טל': 02-5603190/1, פקס': 02-5602054
אגף של"ח וידה"א – inbalba@education.gov

קובץ זה מכיל קישורים גם לאתרים חיצוניים לאתרי משרד החינוך.
תוכן אתרים אלו, לרבות הפרסומות שבו, הוא באחריות בעלי האתרים ואינו באחריות משרד החינוך.

פנימי, לא להפצה

לחשוב מחוץ לחומה – ישראל דב פרומקין ראשית העיתונות העברית בארץ ישראל

כפר התימנים בכפר השילוח, הכותל, "חצר החבצלת" ברחוב החבצלת,

בית אליעזר ביהודה, בית ישראל דב פרומקין בזיכרון משה

**"ידענו כי נפש הקורא היקר תכסוף לדעת משלום ירושלים בכלל תשתוקק
לשמוע מעמד העם היושב בתוכה ואם יש דורש לציון? על זאת נשיב אמרינו כי
גם נפשנו נכספה וגם כלתה להשמיעכם כזאת... ונבטח כי דברינו ימצאו חן
ושכל טוב בעיני השומעים"**

(ישראל דב פרומקין לרגל הוצאתו המחודשת של עיתון "החבצלת" ב-16.9.1870, עמ' 2)

ישראל דב פרומקין, מתוך :
ויקיפדיה

אפשר לומר שעיתונות יומית התחילה להתקיים בארץ ישראל במחצית השנייה של המאה ה-19, וקיומה סימן עידן של מודרניזציה והתפתחות אינטלקטואלית-חברתית. אחד מחלוציה המובהקים של העיתונות היומית בארץ ישראל היה לא אחר מרבי [ישראל דב פרומקין](#). אמנם, [ישראל ב"ק](#) הוא אשר ייסד בשנת 1863 את העיתון העברי החלוצי "[חבצלת](#)", אך הוא לא התמיד בהוצאתו לאור. פרומקין ירש את בית הדפוס מחותנו הראשון, ובשנת 1870 חידש את הוצאת העיתון והתמיד בה עד שנת 1911. ישראל דב פרומקין העסיק כותבים שונים, המפורסם בהם הוא [אליעזר בן-יהודה](#), "מחיה השפה העברית". במשך תקופה, כתב בן-יהודה טור קבוע בעיתון, אשר נשא את השם "מבשרת ציון". עיתון "החבצלת", בניהולו של ר' ישראל דב פרומקין, שימש בימה לרעיונות

השכלה חילוניים, כמו אלו שבאו לידי ביטוי בכתיבתו של בן-יהודה, למרות שייכותו של ישראל דב פרומקין עצמו לקהילת אנשי היישוב הישן החרדי בירושלים.

ישראל דב פרומקין (1859-1914) נולד בעיר דוברובנה באזור רוסיה הלבנה למשפחה של חסידי חב"ד. בהיותו בן תשע, עלתה משפחתו לירושלים. כשהיה בן 15 שנה, נשא לאישה את בתו של ר' ישראל ב"ק, מי שהקים את בית הדפוס העברי הראשון בארץ ישראל בעת החדשה. אשתו זו נפטרה בדמי ימיה לאחר שילדה לו שלושה ילדים. פרומקין נישא בשנית לבילקה, ונולדו להם ארבעה ילדים: זלמן, גד, רוזה ויצחק. ניכר כי רבי ישראל דב פרומקין היה איש מעשה בתחומים חברתיים שונים. תרומה רבה תרם להתיישבות בני הקהילה התימנית – אשר הגיעו לארץ ב-1881 בעליית "אעלה בתמר" – בכפר השילוח (סילוואן) וכן ייסד קרן מימון "להצלת נדחי ישראל" כדי לסייע להם להתגורר במשכן קבע, בשלהי המאה ה-19, בשנת 1895, עמד מאחורי ניסיון התיישבות בצפונה של ירושלים, בסמיכות לקברו של שמואל הנביא. הוא גייס למשימה זו ידיים עובדות מקרב הקהילה התימנית בכפר השילוח, אך אלו

לא הצליחו להכשיר את הקרקע וליישבה. אחד ממפעליו הבולטים היה הקמתו של מעון זקנים, אשר נקרא "בית מושב זקנים כללי". פרומקין נפטר בשכונת זיכרון משה בשנת 1914.

פרטי המסלול

משך זמן המסלול: כ-4 שעות.

אורך המסלול: כ-3.5 ק"מ.

נקודת התחלה: רחבת הכניסה לגן לאומי עיר דוד.

נקודת סיום: בית ישראל דב פרומקין ברחוב ישעיהו פינת רחוב ישעיהו פרס.

מגבלות: התנועה בתוככי הרובע המוסלמי קשה ויש שם בעיית נגישות.

דגשי בטיחות: יש לוודא מצב ביטחוני, עם המשטרה, לפני הליכה בקטע המסלול מהכותל אל חצר החבצלת ואל שער שכס (רובע המוסלמי).

דרגת קושי: בינונית, אינו בר-נגישות בחלקו – בעיר דוד ובסמטות העיר העתיקה.

ציוד מיוחד: אין.

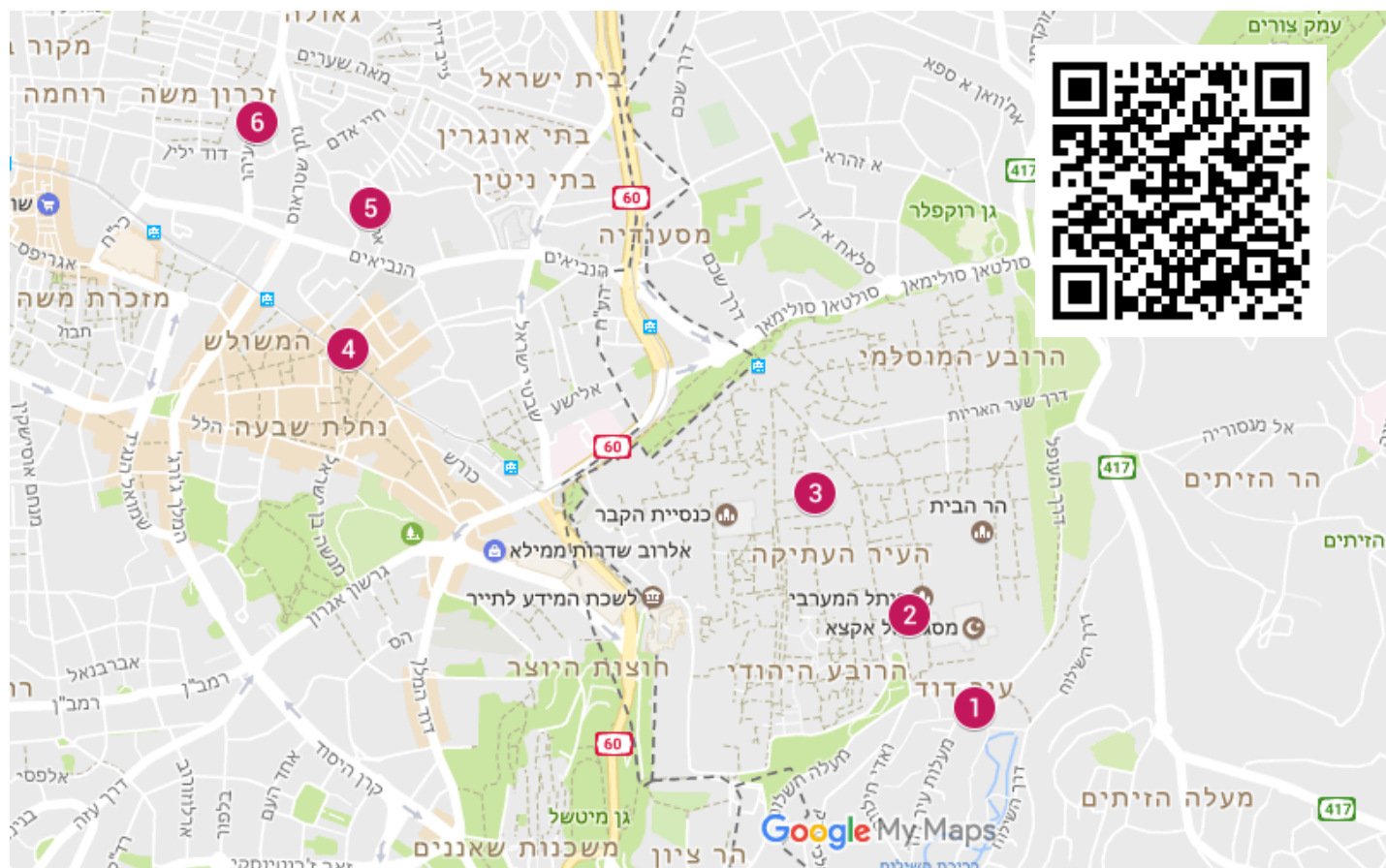
אתרים בתשלום: גן לאומי בעיר דוד.

תיאור ההליכה במסלול

ראשיתו של המסלול ברחבת הכניסה לעיר דוד, ברחוב מעלות עיר דוד. נעלה לגג **בית הצופה (1)** לתצפית אל אזור שהיה שכונת כפר התימנים. לאחר התצפית, נצא מהמתחם ונלך צפונה ברחוב מעלות עיר דוד. נפנה מערבה (שמאלה) וניכנס דרך שער האשפות **לרחבת הכותל המערבי (2)**. לאחר ביקור בכותל, נלך בסמטות העיר העתיקה אל תוככי הרובע המוסלמי. נלך ברחוב הגיא 250 מטר אל רחוב מעלות המדרשה, שם נפנה שמאלה לכיוון מערב. לאחר שנעבור את המבנה הממלוכי המרשים שנקרא "ארמון טונשוק", נגיע אל סמטה שיוצאת צפונה אל ה"ויאה הקטנה", סמטת רחוב הדגל. בצדה השמאלי של הסמטה, יש שתי כניסות לחצרות. שתי הכניסות מובילות ל"חצר החבצלת". הכניסה הראשית היא הכניסה הדרומית, המובילה לקומה השנייה של החצר שבה שכן "דפוס החבצלת", והכניסה הצפונית נכנסת לחצר התחתונה, הלוא היא **"חצר החבצלת" (3)**. לאחר ביקור בחצר, נמשיך במעלות המדרשה עד רחוב בית הבוד, ובו נפנה לכיוון צפון (ימינה) ונמשיך 300 מטר עד שער שכס. נפנה לכיוון דרום-מערב (שמאלה) ונלך 600 מטר עד ל"כיכר צה"ל". נפנה צפונה לרחוב יפו ונלך בו עד מפגשו עם רחוב החבצלת. נעמוד לד תמונה באבן של **עיתון "החבצלת" ושל ישראל דב פרומקין (4)** ברחוב החבצלת 2. נעלה צפונה ברחוב החבצלת עד "כיכר אפרים די-זהב" במפגש רחוב הנביאים. נמשיך מערבה ברחוב הנביאים כ-100 מטר עד רחוב אתיופיה. נפנה צפונה ברחוב אתיופיה **לבית אליעזר בן-יהודה (5)** ברחוב אתיופיה 11. נחזור לרחוב הנביאים ונלך 300 מטר מערבה עד רחוב ישעיהו. נפנה צפונה (ימינה) ונלך כ-200 מטר עד רחוב ישעיהו פרס, אל **ביתו של ישראל דב פרומקין (6)**. כאן מסתיים המסלול.

מפת המסלול

מתוך: גוגל המפות שלי

נקודת תצפית על גג "בית הצופה" בעיר דוד (1)

בשנת 1881, עלו יהודים מתימן לירושלים בעליית "אעלה בתמר". בבואם לעיר, נתקלו בקשיים רבים מפני שלא היה להם כולל שידאג לפרנסתם ומפני שיהודים בעיר פקפקו תחילה ביהדותם. חלקם הגדול רצו להישאר בקרבת מקום לשרידי בית המקדש, והם נאלצו להתגורר במערות פתוחות אשר איתרו בצלע הר הזיתים.

פרומקין הקים אגודה בשם "עזרת נידחים" לטובת התימנים שגרו בצלע הר הזיתים. האגודה נעזרה בברונית הירש ובנדיבים אחרים מחו"ל. בעזרת האגודה נתרמה אדמה בצלעו המערבי של הר הזיתים לצורך התיישבות העולים מתימן. האדמה הייתה שוממה ומרוחקת מבתי הערבים שמצפון לה. ההתיישבות יהודית של העולים מתימן נקראה **כפר התימנים** או כפר השילוח.

בהנהגתו הרוחנית של הרב **סעדיה מדמוני**, הוקמו בתי היהודים בשלושה מבנים טוריים וכן נבנה בור

מים גדול, לאחר מכן נקנתה חלקה סמוכה נוספת ועליה הוקמו מבנים נוספים. בנוסף ליחידות המגורים, הוקמו במקום מרפאה וחמישה בתי כנסת. בשיא פריחתו של הכפר, הוא מנה כ-160 משפחות, אשר חלקן לא היו תימניות.

תושבי הכפר היהודי ובתיו נפגעו בפרעות תר"פ (1921) ובמאורעות תרפ"ט (בשנת 1929). הפורעים פגעו בתושבים ושדדו את רכושם. חלק הארי של התושבים עזבו את המקום בלחץ השלטון הבריטי. בני הכפר, בהנהגתו של הרב יוסף מדמוני, בנו של מייסד הכפר, חזרו לכפר לשנים מספר, אך

כפר השילוח - 1891 - מתוך ויקיפדיה

בעקבות הפרעות במהלך המרד הערבי הגדול (1936-1939) ובשל חוסר רצונו של השלטון הבריטי להגן על יהודי הכפר מפני הפורעים הערבים, גירש השלטון הבריטי את היהודים מהכפר לצמיתות בשנת 1938. למרות הבטחות כתובות של המושל הבריטי לאפשר את שובם לכפר עם השבת השקט, לא הסכימו השלטונות לעשות זאת, והכפר נותר ריק מיהודים.

לאחר הפרעות ולאחר גירוש היהודים, בזזו הערבים את רכוש היהודים והרסו את בתיהם כמעט לחלוטין. שלמה מדמוני, מתושבי הכפר, נרצח בדרכו לכפר בניסיון להציל ספר תורה. כיום קיימת התיישבות יהודית במקום שבו שכן כפר התימנים.

הכותל המערבי (2)

הרחבה הנוכחית שמול הכותל המערבי לא הייתה קיימת כלל בזמנו של פרומקין. אז נערכה התפילה בסמטה צרה ליד קטע קטן מהכותל שאורכו היה עשרים מטרים. במקום שבו נמצאת הרחבה, עמדה **שכונת המוגרבים**. בנו של צלאח א-דין ייסד את השכונה בשנת 1193 כהקדש למהגרים ממגרב.

השכונה נהרסה בשנת 1967 בהוראת ממשלת ישראל, ובשטח שעליו עמדה נמצאת היום רחבת הכותל

המערבי. בשנת 1887 (ה'תרמ"ז), ניסה הברון אדמונד גיימס דה רוטשילד לקנות את בתי השכונה ולתת לתושביה המוגרבים תמורתה בתים טובים יותר במקום אחר. מטרתו הייתה לאפשר ליהודים להתפלל בכותל בצורה נאותה. מושל העיר קיבל את ההצעה ברצון שכן היא תרמה גם לרווחת תושבי השכונה ולהקטנת הצפיפות בעיר העתיקה. עורך עיתון "**הצבי**", אליעזר בן-יהודה, שנספר עליו בהמשך הסיור, כתב:

בתי שכונת המוגרבים והכותל המערבי, 1887, בתוך: ויקיפדיה

"כבוד פחת עירנו הואיל לקבל ברצון את בקשת נסים בכר בשם השר אדמונד די רוטשילד, אודות המקום לפני הכותל המערבי. להעניינים המושלמים הערביים יבנו על חשבון השר בתים לשבתם, והמקום יפנה ויהיה פתוח ונקי כיאות למקום קדוש ונורא זה." (מתוך ערך "**שכונת המוגרבים**" בוויקיפדיה) תיאור מפורט יותר תיאר לונץ:

הכותל המערבי לפני כ-100 שנה בט' באב, יוטיוב

הברון אדמונד די רוטשילד, ביקש לקנות את כל בתי השכונה הגובלים את המקום הזה, שהם קודש למוסלמי המערב, ולהרוס עד היסוד ולעשות במקום מישור ישר ונחמד, ולהקיפו בגדר של אבנים שיהיה הקדש לעדת היהודים. הבניינים והקרקע עלו בערך 74.000 פרנק שכל אחת מ-37 החצרות המקיפות את הכותל נאמדו בסך הכל 20.000 פרנק לערך. הפחה הבין את הטובה הגדולה שיביא דבר זה למצב הבריאות בעיר בכלל, ולתושבי השכונה הזאת בפרט, ומשום כך היה כבר מוכן להשיג הסכם על כך מטעם כתב מלכות מיוחד. אולם הרעיון לא יצא לפועל משום מה. (מתוך: כתב העת "ירושלים" של א"מ לונץ, שנה עשירית, שם)

למרות תמיכת הפשה, המהלך נכשל. נסים בכר טען שהחשש כי רכישת השטח בידי יהודים תוביל לפרעות מצד הערבים הוא שגרם לביטול ההסכם. בכר העיד בכתבה שכתב בעיתון "הדואר" כי תושבי השכונה נהגו להפריע למתפללים היהודים בכותל המערבי ולהשליך אשפה לסמטה שלידו: "הערבים היו צרים לישראל ומחללים יום יום את מקומנו הקדוש בהשליכם לשם אשפה ולפעמים גם צואה. אנחנו היינו מחויבים יום יום לנקות את החצר בשביל קדושת המקום." ("הדואר", 1928 מתוך ערך "**שכונת המוגרבים**" בוויקיפדיה)

בעיתון "החבצלת" של פרומקין, בחודש מרס בשנת 1871, התפרסם שיר מאת הרב ד"ר חיים גרשון וידאן הלוי מקהילת בני ישורון בניו יורק שהוקדש לכותל המערבי:

אם לב אבן בן עבר
עלי קיר זה שים נא עינד
אבן מקיר תזעק שוד ושבר
וכדונג מפני אש ימס לבך.
(בתוך: **ויקיפדיה**)

"חצר החבצלת" (3)

"חצר החבצלת" הייתה שייכת לישראל ב"ק, חותנו של פרומקין. בבתי החצר התגוררה משפחת פרומקין ומשפחות נוספות, משפחותיהן של רבי משה אהרון הדיין מבריסק ושל שלום מימון, ספרדי בעל חנות לגיהוץ תרבושים בשוק הבשמים. אליעזר בן-יהודה התגורר גם הוא באזור והיה לו בחצר חדר עבודה שבו ערך את "מפעל העברית" שלו. בחצר היה בית הדפוס שבו הודפס עיתון "החבצלת", ומכאן שם החצר.

פרומקין הקים בחצר בית דפוס בסיוע כספי של [משה מונטיפיורי](#). הסיוע ניתן כחלק מתכנית הפרודוקטיביזציה – העברת אוכלוסייה מעיסוק בתעסוקה לא-יצרנית לעיסוק במקצועות פרנסה יצרניים. עיתון "החבצלת" שהודפס כאן פרסם גם את בית הדפוס. מלאכת הדפוס נעשתה בכמה חדרים שבקצה הקומה האמצעית.

בצדה הדרומי של הקומה האמצעית, שכן בית כנסת ובו התפללו כמנהג חסידי חב"ד. בית הכנסת שימש גם לחלוקת פתקות ה"קמחא דפסחא" שהעניק ישראל דב פרומקין לנזקקים. תמורת הפתקות יכלו הנזקקים לקבל מצות במאפייה ויין לארבע כוסות אצל שלמה שיינקר המוזג שברחוב חברון.

בעיתון "[המוריה](#)", בשנת 1912, נכתב כי הבית בחצר רייסין היה בן שלוש קומות, אך היה בנוי במדורג כך שגגה של קומה אחת שימש חצר לקומה שמעליה. בקומה התחתונה גר משרת ערבי וכן דיירים יהודים ונוצרים ([מוריה](#), א' באדר תרע"ב,

גיליון מו).

השופט גד פרומקין, בנו של ישראל דב, שנזכר אותו בהמשך הסיור, גדל כילד בחצר וכך הוא תיאר אותה:

במרתף הייתה תנועה רבה בימי אלול, כשהיו דורכים בו את הענבים ליין. אבא היה מזמין כמה קנטרין של ענבים, ממיטב ענבי חברון, ודורכים מומחים היו מוזמנים ובאים על גיגיותיהם וכליהם, חולצים את נעליהם ופושטים את גרביהם, רוחצים את רגליהם לניקיון, ומוציאים בדריכת רגלים את העסיס, ולשד הענבים מזגיהם, ותירוש זה נכנס לחביות המוכנות לכך. משך כמה וכמה שבועות היו יוצאים ונכנסים למרתף בשביל לפקח על מהלך התסיסה עד שהגיעה השעה לחתום את החביות בגמר התסיסה. (שבתי זכריה, 1998, **ירושלים הבלתי נודעת**, ירושלים: בית אל, עמ' 280)

עיתון "החבצלת" – תמונה באבן (4), רחוב החבצלת 2

"חבצלת" היה שמו של עיתון עברי שיצא לאור במשך יותר מארבעים שנה. העיתון יצא לאור בירושלים כמתחרה לעיתון "הלבנון" ולבית הדפוס החדש של יואל-משה סלומון. העיתון החל לצאת בשנת 1863,

תחילה כירחון, ומשנת 1871 כשבועון. עורכו הראשון היה ישראל ב"ק, והוא אף הדפיסו. לאחר שיצאו לאור חמישה גיליונות ראשונים, הורו השלטונות על סגירת העיתון ובית הדפוס. הופעתו של העיתון חודשה כעבור שש שנים (תר"ל, 1870) בעריכתו של **ישראל דב פרומקין**. העיתון נועד להעלות את ירושלים על לב קוראיו ולספק להם ידיעות מן הארץ ומן העולם. במשך מרבית שנותיו, עסק העיתון בשני נושאים מרכזיים: עידוד ההתיישבות בארץ ישראל והתנגדות לאורח החיים של היישוב הישן. כל החומר הנדפס בעיתון היה על דעתו של פרומקין ובהשפעתו. עם הכותבים הקבועים בעיתון נמנו אברהם לונץ, שלמה בובר, אברהם בר גוטלובר ועוד. חלקם לא היו תושבי הארץ אלא שלחו כתבות מחו"ל.

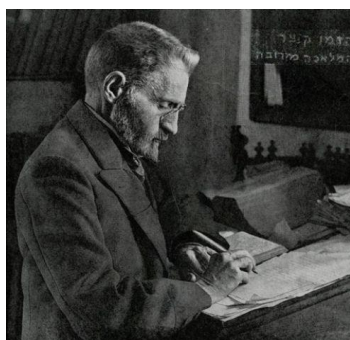
על אף היות פרומקין חסיד חב"ד, שימש העיתון במה לתומכי **ההשכלה**, ובהם **אליעזר בן-יהודה**, שערך בעיתון מוסף בשם "מבשרת ציון". פרומקין הרבה לכתוב גם בנושאי חינוך, ולמרות היותו אדם

עיתון "החבצלת", מצגת

דתי, הטיף לשינויים בחינוך באמצעות לימודים כלליים (כגון: שפות) ולחינוך לחיים יצרניים של עבודה. משום כך, התנגדו לו רבים. כדי לעודד את העלייה לארץ, כתב בשבחה ותיאר את השיפור בביטחון, את סלילת הכבישים החדשים, את בניית השכונות החדשות בירושלים. עריכת העיתון עברה לידיו של אליעזר בן-יהודה בשנת 1882, והוא כתב רבים ממאמרי המערכת ומאמרים שעסקו בתחיית השפה העברית. לצוות הכותבים הצטרפו אלעזר רוקח (נכדו של ישראל ב"ק), נפתלי הרץ אימבר (מחבר "התקווה"), יעקב אורנשטיין, דוד ילין, הראשון לציון הרב רפאל מאיר פאניז'יל, ר' יחיאל מיכל פינס, יוסף ריבלין ועוד. העיתון היה העיתון העברי הראשון בארץ ישראל שיצא לאור למשך תקופה ארוכה – יותר מארבעים שנה. כאשר שב פרומקין לערוך את העיתון, הוא התקרב לעמדות מתנגדיו הקנאים, ולמעשה היה העיתון לעיתונם של חרדי ירושלים. העיתון נסגר ב-1911.

ביתו של אליעזר בן-יהודה (5), רחוב אתיופיה 11

אליעזר בן יהודה, מתוך ויקיפדיה

אליעזר בן-יהודה (1858-1922) היה מחולל החייאת הדיבור העברי בארץ ישראל בסוף המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20 והדמות המזוהה ביותר עם תהליך זה. הוא ייסד את ועד הלשון העברית, ייסד וערך את עיתון "הצבי" ואת כתב העת "השקפה" וחיבר את "מילון בן-יהודה". בן-יהודה עלה לארץ ישראל בשנת 1881, ועם עלייתו ארצה התיישב בירושלים ושכר למגוריו שני חדרים דלים מעל שוק עושי הכותנה בעיר העתיקה. בתחילה עבד אצל פרומקין בעיתונו העברי "חבצלת", וגם שם חתם את מאמריו בכינוי "בן-יהודה". בן-יהודה ניסה להחיות

את הלשון העברית כשפת דיבור, ובשנת 1884 ייסד, בקנאותו ללשון העברית, את העיתונים "מבשרת ציון" ו"הצבי", שאותם גם ערך, במטרה להציג שימוש יומיומי מודרני בעברית ובמטרה להפיץ את

רעיונותיו בציבור, ובפרט בקרב הנוער. כן ערך עיתון לילדים, "[עולם קטן](#)" – עיתון הילדים הראשון שיצא בירושלים בתרנ"ג, 1892.

בן-יהודה ניצב בעין סערות אחדות בנושא השפה העברית. מסופר כי כאשר אליעזר בן-יהודה נפטר, בכ"ו בכסלו תרפ"ג (16 בדצמבר 1922) ממחלת השחפת, סירבה החברה קדישא לקבור אותו משום שנחשב בעיני ראשיה ובעיני רבים מחבריה כופר. דבר הסירוב פשט מפה לאוזן והגיע לאוזניו של צעיר דתי בשם מרדכי דוד אפרים מנשה סגל, שהיה תומך נלהב בבן-יהודה ובמפעלו. צעיר זה התנדב לטהר את גופת הלשונאי המפורסם, לעטפה בתכריכים ולהביאה לקבורה.

בית פרומקין בשכונת [זיכרון משה](#) (6), רחוב ישעיהו פינת רחוב ישעיהו פרס

בלחץ משפחתו, עזב פרומקין את העיר העתיקה. וכך כתב שכנו, החוקר המפורסם, ישעיהו פרס: בהקימנו את השכונה המודרנית זיכרון משה הצטרף אלינו ובנה בה בשנת תרס"ט את

ביתו על יד ביתי. בבית זה ניתק כמעט לגמרי את קשריו עם העולם החיצוני, כי גם בבית זה שנה לו בית תפילה מיוחד שאך מעטים היו המתפללים בו. גם יציאת בניו חוצה לארץ השפיעה לא מעט על מצב רוחו ונפשו. כשכן קרוב סרתי לפעמים קרובות לביתו ובליתי אתו שעה קלה בשיחה על העבר ועל ההווה. כשכן טוב ישבתי ליד מיטתו והשתדלתי להקל עליו את הסבל בשעות האחרונות של חייו בעולם הזה. ("זיכרונותיו של ישעיהו פרס" בתוך: גצל קרסל, **מבחר כתבי ישראל דב פרומקין**,

הוצאת מוסד הרב קוק, תשי"ד, עמ' 222)

[זיכרון משה](#), מתוך: ויקיפדיה

קבוצת משכילים ציוניים, ובהם [דוד ילין](#) והרב [יחיאל מיכל פינס](#), ייסדו את שכונת זיכרון משה בשנת 1905. שכונה זו היא אחת מחמש שכונות שמשה מונטיפיורי תרם להקמתן בתנאי שיישאו את שמו.

ביבליוגרפיה מומלצת

- זהר, שביט (עורך) (1998), **תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל מאז העלייה הראשונה – בנייתה של תרבות עברית**, תל-אביב: מוסד ביאליק.
- זכריה, שבת (1998), **ירושלים הבלתי נודעת**, בית-אל, עמ' 277-280.
- ירדני, גליה (תשכ"ט), **העיתונות העברית בארץ ישראל בשנים 1863-1904**, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- קרסל, גצל (תשי"ד), **מבחר כתבי ישראל דב פרומקין**, ירושלים: מוסד הרב קוק.

קישורים אינטרנטיים נוספים

- [העיתונות העברית בארץ ישראל](#), ויקיפדיה.
- [מבחר כתבי דב פרומקין](#).
- [עיתונות יהודית היסטורית](#), הספרייה הלאומית.
- [רחוב החבצלת-הסולל – ישראל דב פרומקין](#), מלון בכל מקום.
- [שכונות ראשונות לעולי תימן בירושלים](#), מאמר מאת ניצה דויאן, יד בן-צבי.